

Снежана Божић¹

Универзитет у Нишу

Филозофски факултет

Департаман за српску и компаративну књижевност

РЕЦЕПЦИЈА ЋОСИЋЕВОГ РОМАНА *ВРЕМЕ СМРТИ* У КЊИЖЕВНОЈ КРИТИЦИ

САЖЕТАК: Полазећи од чињенице да је увид у критичку рецепцију књижевног текста који ће бити проучаван на часу књижевности предуслов његове квалитетне методичке интерпретације, рад доноси преглед релевантних ставова и мишљења књижевних критичара о роману *Време смрти* Добрице Ћосића, који се обрађује у средњој школи. Документован бројним цитатима из самих критичких текстова, такав преглед може користити и наставнику и ученицима у свим фазама наставног проучавања овог романа.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: методика наставе књижевности, теоријска и методичка интерпретација, историјски роман, документарност, надрационална историјска раван, контрапунктски метод, полифонијска структура

Предуслов квалитетне методичке интерпретације књижевног текста представља упознавање наставника са секундарном, критичком литературом о делу које ће се на часу обрађивати. То подразумева наставникову стручност, добру информисаност и спремност да се у фази припремања за рад ангажује на прикупљању, проучавању и вредносној селекцији критичких текстова, стручних радова, приказа, осврта, студија, есеја, монографских и сличних публикација о делу које ће бити обрађивано, како би тумачења текста и вантекстовних околности била поуздана и научно заснована. Треба имати у виду да се проучавање изабране секундарне литературе на адекватан начин укључује и у поједине етапе ученичког рада, у припремној фази (мотивисање, истраживачко читање и проучавање дела), у току самог часа (локализовање, тумачење дела) или у оквиру задатака за самосталан, додатни рад након што је текст обрађен.²

Отуда ће се, у фази припремања наставника за обраду романа *Време смрти* Добрице Ћосића у средњој школи, свакако јавити потреба за проучавањем његове рецепције у књижевној критици. То је неопходна предрадња за теоријску а потом и методичку интерпретацију овог романа.

¹ nena-d@filfak.ni.ac.rs

² Критичком рецепцијом свих Ћосићевих романа бавили смо се у магистарском раду *Наставно проучавање књижевног дела Добрице Ћосића*, одбрањеном на Филолошком факултету у Београду 11. јуна 2008. године (ментор проф. др Љиљана Бајић).

Тетралогија *Време смрти* својим обимом и сложености представља изазов за свако критичко проучавање. Њени делови објављивани су у временском распону од око седам година: у току и након тог периода појавио се велики број критичких радова о овом Ћосићевом најопсежнијем и, по многим мишљењима, најзначајнијем роману. Наравно, нико од његових тумача није могао да сагледа роман у потпуности, да захвати сву његову сложеност у једном критичком осврту. Па ипак, може се рећи да је роман добро проучен, баш зато што су се бројни критичари њиме бавили с различитих аспеката. Готово сви су у промишљање полазили асоцијацијама на Толстојев *Рат и мир* или Шолоховљев *Тихи Дон*, али, што се компарације тиче, није се ишло даље од прихватања чињенице да неке сличности постоје, али да су много веће разлике. Проблем одређења романа као историјског, однос према историји и њен третман у роману, употреба и функција докумената, ликови, однос „историјских” и „неисторијских” ликова у структури романа, колективни лик српског народа, однос типског и индивидуалног, особености уметничког поступка, позиција приповедача, композиција, стваралачке побуде писца, значења и смисао примењених поступака и оствареног текста – нека су од доминантних интересовања књижевних критичара у вези са Ћосићевим романом *Време смрти*.

Радован Поповић у својој књизи *Време писца* бележи да се након објављивања прве две књиге романа *Време смрти* 1972. године међу првима огласио критичар Вук Крњевић, који је, између осталог, изнео мишљење да Ћосићев роман у потпуности задовољава „скерлићевски поглед на умјетност” јер „не само да је апотеоза јунаштва и виталитета србијанског живља или пак апологија његове историјске самобитности, већ је истовремено и освежена варијанта, и варијација, реалистичког романа који ће без великог напора прихватити и најшири слојеви читалаца.” О првим реакцијама књижевне критике Поповић даље наводи:

Часопис *Дело* посветио је у двоброју 8-9 на уводном месту четири приказа овог Ћосићевог романа: за Милосава Мирковића *Време смрти* је догађај раван Андрићевој рапсодији *На Дрини Туприја*; Милан Комненић, између осталог, истиче да се „књижевно писмо Добрице Ћосића непрекидно суочава са писмом историје”; Божидар Милидраговић сматра да је роман „неуједначен и суштински и формално”, док Мирослав Егерић истиче да је наша књижевност, овом књигом, добила дело високог реда, које премаша досадашње Ћосићеве резултате, па и резултате домаћих настојања у области ратног

романа: дело мисаоно сублимно, естетски целовито, историјски и психолошки сложено.³

У рецензији за прве две књиге романа Петар Цацић као типску одлику Ћосићевог поступка истиче стварање „паралелизама путем посредног или непосредног супротстављања”, што је писцу омогућило „да избегне замку традиционалистичког ауторског понашања које писца чини ’свезнајућим’ или ’свеприсутним’”. [...] Ћосић се ниједног тренутка не јавља као коментатор или арбитар, он препушта јунацима и њиховој акцији све дилеме епохе и дела, па је тиме удовољено једној од основних поставки модерне поетике романа.” Цацић потом поставља питање о могућностима, односно амбицијама романа који „користи претекст историјом верификованих акционих збивања, а поред тога и прототипове ликова реално егзистентних и упадљиво значајних у оквирима једне епохе.” Трагајући за одговором на постављени проблем, он наводи мишљења појединих теоретичара и психоаналитичара по којима је „увођење реалних личности у ’наративну књижевност измишљеног’ аналогно потајној жељи писца да потчини својој стваралачкој вољи не само реалност која је производ његове фикције већ и реалност као такву, не само јунаке плодове маште већ и јунаке ’плодове’ стварности.” У томе се, даље, открива ауторова „жеља за моћи”, тежња да „влада”, потреба да „по својим мерилима кроји мизансцен за историју и котурне за њене истакнуте актере.” Цацић, поред тога, уводи у разматрање и мишљења књижевних теоретичара по којима „дело фикције [...] које у своју мрежу ситуација и ликова уводи и оне што нас испуњују референцама свог реалног живота, делује помало противречно, као у анимираним (цртаним) филмовима у којима се поред цртаних јунака јављају и ’живе’ личности актера.” Не износећи своје слагање или неслагање са навођеним мишљењима, Цацић констатује да је за грађење књижевног јунака који је у исто време и реална историјска личност посебно важан „паралелизам трију фактора: квалитет и квантитет аутентичне документарне грађе која се користи у целисти или делимично; рад пишчеве имагинације која допуњује и предвиђа јунаково понашање на основу познатих одређења, што ће рећи решавање једначине чији је први део познат; најзад шема ’погледа на свет’, најчешће несвесна, у коју аутор по сили свог стваралачког опредељења, то јест виђења стварности, уклапа свог књижевног јунака.” На основу овога Цацић закључује „да су ликови са становишта чисто књижевног, рецимо лик Пашића у првој или Мишића у другој књизи, изванредна достигнућа наше романескне имагинације.”⁴

³ Радован Поповић, *Време писца, Животопис Добрице Ћосића*, Народна књига/Алфа, Београд, 2000, стр. 105, 106.

⁴ Петар Цацић, „Добрица Ћосић, *Време смрти* I, II”, *Из дана у дан II*, Сабрана дела Петра Цацића, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1996, стр. 279, 280/281, 281, 290.

Након објављивања треће књиге романа, редакција часописа *Књижевна критика* организовала је, 1976. године, разговор о *Времену смрти*, који је потом објављен у часопису. Редакција образлаже да се, организујући поменути разговор, руководила чињеницом да Ћосићев роман, због енормних тиража у којима се продаје, представља својеврстан културни феномен који треба истражити, као и да је потребно да се критичари одреде према том роману као остварењу од посебног уметничког значаја и вредности.⁵ У разговору су учествовали критичари: Мирко Ђорђевић, Мирослав Егерић, Зоран Гавриловић, Новак Килибарда, Никола Милошевић, Милутин Срећковић, Живорад Стојковић, Душан Стошић и Николај Тимченко, а свој писани прилог дао је Миодраг Петровић. Издвојићемо поједине занимљиве ставове и гледишта који су изнети у том разговору, а која се не налазе у другим текстовима истих критичара о Ћосићу.

Новак Килибарда запажа да је у роману „испошћенија имагинација онамо гдје је више поштована историја” и закључује:

Време смрти је драма чија је позорница сва земља једнога народа. Ту драму треба оцењивати у њеним општим кретањима више него у уметничкој уобличености појединих ликова. Генерације ће сазнавати о Србији у Првом светском рату из Ћосићева романа, као што ми спознајемо Први српски устанак из Вишњића. Ћосић је опсерватор општег друштвеног кретања и народних карактеристика, и зато остварење појединачних ликова треба посматрати у таласању тих општих кретања.⁶

Николај Тимченко констатује како је „Ћосић писац опседнут историјом”, али да се његов роман ипак не може одредити само као историјски. Бавећи се највише трећом књигом, овај аутор запажа да Ћосић „разликује три типа историје: историју као декор или историју-декор, историју-судбину и историју-индивидуално сазнање”, па се у складу с тим и приповедање одвија на три нивоа. Издвајајући као посебно значајно то што у трећој књизи доминира слој представљања историје као индивидуалног исказивања кроз патњу, Тимченко о вредности романа износи следећи став:

Он је изузетан по вредности, по томе што је сада, изгледа први пут у потпуности, Ћосић успео да усагласи историјско време – на коме увек инсистира – са уметничким временом; реч је о складу историје

⁵ Видети: „Напомена уз овај разговор”, *Књижевна критика*, бр. 2, Београд, 1976, стр. 56.

⁶ „Разговор о роману Добрице Ћосића *Време смрти*”, *Књижевна критика*, бр. 2, Београд, 1976, стр. 9. и 14.

као индивидуалног сазнања са уметничком поруком која се сада сублимисала у једној тачки и која проистиче из кохерентно изведеног уметничког поступка. Сада је писац срећно посегао – у готово свим деловима романа – за конституисањем трагичног метафизичког квалитета, у исто време негирајући и сенчећи испољавање историје као декора.⁷

Милутин Срећковић разматра транспозицију огромне историјске грађе на три основна плана, на којима је, по његовом мишљењу, Ћосић „обликовао историјску, антрополошку и моралну физиономију тематике” и из чијег је „романескног динамизма и суштинских прожимања израсла Ћосићева етно-филозофска концепција историје.”⁸

Миодраг Петровић у свом писаном прилогу поменутом разговору Ћосића одређује као аутора националне тематике каквог српска књижевност није имала. О неким од значења Ћосићевог романа Петровић ће говорити анализирајући социјални романескни простор, функцију документарне грађе у структури и значењу романа, поједине ликове (лик Болесника и мајора Гаврила Станковића).⁹

Излазак четврте књиге *Времена смрти* 1979. године био је пропраћен низом критичких текстова. Готово сви критичари који су писали о прве три књиге писали су и о четвртој, с тим да се роман коначно могао сагледати у својој целовитости. Тако је, на пример, у десетом броју часописа *Савременик* за 1979. годину читав један блок посвећен овом Ћосићевом роману. У једном од текстова, аутора Предрага Протића, истакнут је и проблем пред којим се, у вези с *Временом смрти*, налази(ла) књижевна критика:

За критику, док су Ћосићеве књиге излазиле, постојала је могућност одлагања. Требало је сачекати да све буде готово, па онда рећи своју последњу реч. [...] Али сада када је Ћосићев роман дефинитивно готов за критику се опет јавља један озбиљан проблем. Роман се може гледати као целина, али се, при том, унапред, пристаје да многи битни и важни детаљи остану изван круга интересовања јер се чини да су неки проблеми важнији и претежнији. Роман се може гледати у деловима, могу се као и досад издвајати поједини делови, али се тиме неминовно губи целина. Велике књиге унапред се опиру сваком свеобухватном погледу. Једностраност и једностраност говор о њима јесте велика неправда, али је то најправичније што се може учинити.

⁷ „Разговор о роману Добрице Ћосића *Време смрти*”, стр. 21. и 23.

⁸ *Исто*, стр. 25.

⁹ Видети: Миодраг Петровић, „Неколико критичких напомена о Ћосићевом роману *Време смрти*”, *Књижевна критика*, бр. 2, 1976, стр. 44-56.

Исти аутор у наставку закључује како све то само потврђује да је реч о значајној књизи, „о књизи о којој се размишљања тешко могу окончати и разговор свести на неколико констатација.”¹⁰

У тексту „Над последњом реченицом *Времена смрти*” Борислав Михајловић Михиз записао је како „народи имају у свести, у бићу, у осећању судбине само онај (или оне) делове историје које им је поново створила и знаним учинила књижевност.” Нудећи низ доказа за ову тврдњу, почев од *Илијаде* и Хомера до косовске легенде, Михиз и Ћосићеву књигу сврстава у ред таквих дела.¹¹

Из низа проблема и питања које покреће Ћосићев роман Зоран Гавриловић прво издваја питање његовог сврставања у, условно речено, проблематичну категорију историјског романа, истичући да роман „због своје сложености и због изузетне особености свог приступа историјским чињеницама нуди могућност за ново размишљање о односима између историје и књижевног дела које се историјом бави.” За објашњење тог односа Гавриловић уводи појам *надрационалне* историјске равни; реч је о „закону по којем људи једне епохе готово никада до краја не могу да разумеју смисао и значење објективних историјских околности које их окружују. Те се објективне околности [...] откривају тек накнадно, почињу да бивају приступачне нашем разумевању, да бивају рационалне тек кад се створи временска дистанца која омогућује разумевање ове рационалности, која се најбоље разумева управо у књижевности.” Зато је, по његовом мишљењу, надрационалност уочљива тек у сфери естетског. Заправо, „између једног тешко објашњивог слоја историјског збивања и великих дела може [се] ставити знак једнакости који подразумева да је уметност делатност која открива и оне законитости које нису до краја приступачне рационалном испитивању.” Гавриловић говори о уметничком делу као конструкцији, о вишесмислености чињенице која управо том својом особином (вишесмислености) „пружа могућност уметности да користи њено постојање у своје сопствене сврхе, да је заодене у ново рухо, да јој да нов смисао, а да при том не изневери неке суштине самог реалног постојања. Те су суштине оно што називамо надрационалном историјском равни.” Гавриловић утврђује да је *Време смрти* дело које има за своју грађу надрационалност историје, и то зато што је у њему „сама историја са својом трагичношћу постала један од актера драме.” Ћосићев роман утицаће на промену наших уобичајених представа о Првом светском рату „не само зато што је то роман који је израстао на изузетно добром познавању историјских околности, већ и зато што су

¹⁰ Предраг Протић, „Књига о рату и страдањима”, *Савременик*, бр. 10, Београд, 1979, стр. 302/303.

¹¹ Борислав Михајловић Михиз, „Над последњом реченицом *Времена смрти*”, *Савременик*, бр. 10, Београд, 1979, стр. 280-283. Исти текст налази се и у Михизовој књизи *Портрети*, стр. 222-227.

се те околности претвориле у духовни, уметнички чин, у којем реалност збивања постаје само по себи трагична лепота.” Гавриловић изводи основно правило Ћосићевог романијерског поступка: „свака чињеница која је условљена општијим разлозима, свака појединачна судбина која је уклопљена у нешто што је над њом надмоћно, свака ситуација у којој се налазе и масе и појединци, морају бити носиоци драмске ситуације у роману, и од њиховог прожимања и сучељавања и зависи вредност самог поступка.” Тај добро познати Ћосићев контрапунктски метод уздигао је „историјско збивање до оних изузетно ретких висина на којима све постаје духовност, на којима сваки чин, чак и кад је најједноставнији, чак и кад означава просту реакцију на догађај, или чак и кад је сведен на неку врсту описа, постаје смислена делатност која је, сасвим сигурно, друкчија од реалности, али исто тако сасвим сигурно – на себи својствен начин – дубља од ње саме.” Чињеницу да је *Време смрти* „сачувало од заборава велике драме прошлости и тиме надвладало оно што се назива историјским трајањем” Гавриловић истиче као нешто посебно вредно и закључује „да је четврти део *Времена смрти* највредноснији део романа, зато што се све – живот, судбине, историја, претворило у читав низ великих дилема; чак и код оних ликова којима та дилема није значила неку врсту интелектуалних одређивања, тамо где се само у равни нагона осећало да се смртна опасност надвила и над појединцима и над читав народ, ту су се дилеме смисла и бесмисла, опстанка и неизвесности исказале као естетски вредносне и надмоћне над трајањем. [...] Такав подухват је непознат у нашој књижевности; ми свакако имамо великих ’историјских’ романа, али се у њима не открива оваква општа дилема којом се надвисује трагика постојања.”¹²

Исти текст Зорана Гавриловића допуњен је и прештампан под називом „*Време смрти* I-IV, Надсмислови историје и уметности” у књизи огледа и критика *Неизвесности*, а претходно се, нешто измењен, нашао и као предговор роману *Време смрти* у сабраним делима Добрице Ћосића објављеним 1982. године.¹³

Предраг Протић посебно истиче импресивну „комплексност и сложеност визије једног рата и једног историјског тренутка” коју потврђује скицирањем развоја неколицине ликова и неколико сцена из романа. На крају свог кратког текста аутор само наговештава још једну тему за размишљање:

¹² Зоран Гавриловић, „Тајна трајања и вредности”, *Савременик*, бр. 10, Београд, 1979, стр. 286, 288, 291, 292, 294, 298, 300/301.

¹³ Видети: Зоран Гавриловић, „Добрица Ћосић: *Време смрти* I-IV, Надсмислови историје и уметности”, *Неизвесности*, Огледи и критике 1952-1985, Београд, 1985, стр. 271-307. и „*Време смрти* – надсмислови историје”, предговор у: Добрица Ћосић, *Време смрти*/1, Романи Добрице Ћосића, Отокар Кершовани, Ријека, 1982, стр. 7-28.

А то је тема о надмоћности историјске истине историјског романа над неким другим видовима историјске истине. Трагику рата Ћосић открива свеобухватније него многе историјске студије. Дилеме епохе Ћосић фиксира много прецизније него многе историјске студије. Исувише мудар да би био брзоплет и да поуздано одговори са *да* или *не*, на питања која је постављала епоха и које сам себи поставља, Ћосић је написао књигу која ће постати део колективног искуства и део самосвести, не само једне генерације, о ономе што је остало иза ње.¹⁴

Милутин Срећковић на крају свог текста о *Времену смрти* као роману „историјске судбине” изводи овакав закључак:

По својој уметничкој вокацији свакако наш најизразитији романијер, Ћосић је, попут Томаса Мана, уверен да је роман „уметнички облик епохе”. Зато архитектоника *Времена смрти* није израсла на класичним узорима. Да би постала „облик епохе”, она је морала асимиловати све оно што чини садржај епохе, што јој је дух и израз у времену. Естетска онтономија Ћосићевог романа можда би се најтачније могла означити као уметност интегрисаних облика, то јест, као својеврсни интегрализам, чији су основни морфолошки чиниоци још у *Деобама* одредили природу стваралачког поступка писца.¹⁵

Полазећи у својим разматрањима Ћосићевог дела од „проблема историјског романа, његових могућности, његових искушења”, Мирко Ђорђевић у свом тексту наглашава да је историјска грађа у *Времену смрти* заиста прерасла у естетски квалитет јер је писац „углавном успео да савлада ону ’близину’ историјског и да избегне манир мемоарског, чему роман са историјском основом веома тешко одолева.” Ђорђевић хвали Ћосићеву вештину у вођењу приче и начин на који писац користи историјске документе.¹⁶

Јелена Стојановић бави се појмом народа, који се, по њеном мишљењу, разјашњава на три кључна места у књизи: преко лика Николе Пашића, поступака Богдана Драговића (ступање у заштиту трећепозиваца) и страдања Аћима Катића, „поглавља које за целину дела Добрице Ћосића и за целину лика овог јунака има посебан значај, јер носи у себи неки стари, исконски почетак и завршетак, удружене крајевима, нераскидиво састављене – као што су добро и зло, као што је слава и пропаст.”¹⁷

¹⁴ Предраг Протић, *Нав. дело*, стр. 306.

¹⁵ Милутин Срећковић, „Роман историјске судбине”, *Савременик*, бр. 10, Београд, 1979, стр. 315.

¹⁶ Мирко Ђорђевић, „Историја као изазов, Три етиде о четвртој књизи Ћосићевог романа *Време смрти*”, *Савременик*, бр. 10, Београд, 1979, стр. 323.

¹⁷ Јелена Стојановић, „Лик народа”, *Савременик*, бр. 10, Београд, 1979, стр. 324.

О композицији Ћосићеве тетралогije писао је Витомир Вулетић. Полазећи од чињенице да врста романа (роман-епопеја) одређује његове основне композиционе принципе, Вулетић анализира композициона упоришта *Времена смрти*: историјско-хронолошко и генетичко, потом простор, ликове, теме завичаја, детињства и младости, мотив реке, поступке понављања и функцију докумената у роману, да би на крају извео овакав закључак:

Тема *Времена смрти* је захтевала управо ову песничку форму. И овакву композицију. Први светски рат био је умирање и у исто време епопеична синтеза укупног живота једног народа. То је један од оних ретких историјских тренутака када се у један ток сливају сви рукавци друштвеног живота једног народа – и сељаштво, и грађанство, и радништво, и интелигенција, и трговци, и политичари. Пред свима је иста претња – уништење. Пред свима је исти циљ – изборити се за опстанак. Укупна снага народа троши се у борби за заједнички циљ. Уметник који је желео и могао да све то схвати, био је дужан да савлада технику романа-епопеје да би био у стању да тему уметнички уобличи. Ћосићу је то пошло за руком.¹⁸

Душан Јовић истраживао је *језичке моделе* које је Ћосић користио за обликовање романескних садржаја *Времена смрти*, односно покушао да објасни „какав је језик његов и колика је улога језика у уобличавању укупности његове” и притом дошао до врло занимљивих и за разумевање Ћосићевог романа корисних закључака.¹⁹

Божур Хајдуковић у тексту „Историја као подлога фикционалном” констатује да је Ћосић „бирајући догађаје који ће покренути и ангажовати један национ, уздрмати из корена цело његово биће [...] успео да сагледа сву мрежу интереса и хтења, мноштво боја и прелива који употпуњују слику једног ’колективног бића’.” Постигнута „илузија објективности и вешто изведено спајање документарне подлоге и поетске надградње” омогућава да „читалац целокупни свет овог романа прихвата као објективну реалност”. Критичар закључује:

За поступак у овом роману не би се могло рећи да поседује драж иновативног, али то писац богато надокнађује снагом израза, сугестивношћу реченице, разгранатошћу фабуларних токова и снажним драмским набојима у сижејном развоју романа. Класична средства

¹⁸ Витомир Вулетић, „О композицији *Времена смрти*”, *О српским писцима*, расправе и огледи, Ваљево, 1992, стр. 30-55.

¹⁹ Видети: Душан Јовић, „Лингвистичке основе романа *Време смрти* Добрице Ћосића”, *Књижевна критика*, часопис за естетику књижевности, год. 2., март-април 1981, стр. 45-55.

приповедања у овом случају показују своју виталност: захваљујући снази пишнева талента, пре свега стилским карактеристикама његовог приповедања, а онда и обухватности визије, мисаоној зрелости и продору у психологију како појединца тако и колективног бића народа, роман остварује сугестивну слику света.²⁰

Проблем темпоралности код Ћосића разматрао је Бојан Ђорђевић, полазећи од става да роман *Време смрти* стоји „у ненађеном разрешењу односа микро и макротемпоралности”. Ђорђевић констатује:

Настојећи да по сваку цену „сједини” времена, да „укине” оно што се не може укинути, приповедач је пропустио прилику да од категорија привремености и трајности створи *хронотопе*. Ћосић је своју несавршену – и незавршену! – савременост пројцирао у време свог романа и тако извршио насиље над свешћу јунака.

Као пример за наведену тврдњу аутор текста наводи разговор Живојина Мишића и Вукашина Катића о судбини српског народа у Југославији, и у вези с тим истиче да је постојећи „испад” из времена у том разговору „два носећа лика претворио у протагонисте лошег фантастичног романа онде где на њима треба да почива историјски роман.” Ђорђевић, између осталог, закључује да је Ћосић „уместо историчности својих ликова (и ’историјских’ и ’неисторијских’) добио фабулативно и карактерно недовршене носиоце идеја. Заправо, није успео очигледан приповедачев покушај да оствари симултане темпоралне структуре. ’Хронологија’ битке, тако, указује се као заморно низање статичних ситуација, што и фабулу и ликове чини извештаченима.”²¹

Бавећи се романом *Време смрти* са позиције хришћанског психотерапеута и етнопсихолога, Владета Јеротић настојао је да у Ћосићевом стваралаштву открије хришћански архетип. Са тог становишта он проналази и промишља она „занимљива дијалогска места која јаче осветљавају и саме ликове у роману који воде узбудљив дијалог, а који би ликови и оно што говоре могли да изазову код читаоца неке хришћанске асоцијације”. Након њихове анализе, у којој примећује да бројна места у роману Ћосића „чине увек савременим, егзистенцијалистичким мислиоцем”, као и да у књизи има пуно тачних етнопсихолошких опаски о карактеру српског народа, Јеротић

²⁰ Божур Хајдуковић, „Историја као подлога фикционалном”, *Искушења критичког приступа*, НИРО Књижевне новине, Београд, 1986, стр. 163. и 166.

²¹ Бојан Ђорђевић, „Време приче и жанровски модел”, *Реч*, бр. 28, децембар, 1996, стр. 103/104.

долази до закључка да се управо у *Времену смрти* „Добрица Ћосић, делимично и невољно (као израз деловања његовог хришћанског националног несвесног) објавио и као хришћански писац. Марксистичка револуционарна прошлост Добрице Ћосића давно је у њему напуштена, вероватно од оног часа када је он у потпуности схватио да је марксизам, и теоријски и у пракси примењено учење – изопачено хришћанство.”²²

Текстови које је о овом и другим Ћосићевим романима објављивао критичар Мирослав Егерић нашли су се обједињени у књизи *Време и роман*. У есејима о *Времену смрти* Егерић полази од Гетеовог става да је „роман субјективна епопеја у којој аутор узима слободу да гледа свет на свој начин”. Одређујући Ћосићев роман као такву епопеју, Егерић уочава да су у делу објективирани свести о трагичном и историјском, о психолошком и социјалном, посебно у првим два књигама. Говорећи потом о трећој књизи, Егерић на једном месту каже:

Ако се за прве две књиге романа *Време смрти* може рећи да фиксирају изразом, и тако освајају за памћење облике и природу борбе против насиља, за ову књигу може се рећи да фиксира облике и природу људске патње у рату и по томе је, чини се, она најближе библијском тону и садржају наслова: *Време смрти*.

У последњем поглављу свог обимног есеја Егерић објашњава како је Ћосићево дело и роман идеја:

На крају, [...] треба рећи: Добрица Ћосић је национални писац, у племенитом, творачко-експресивном значењу тих речи, у оном у ком се подразумева кад кажемо да је Толстој дубоко руски писац, Томас Ман немачки, Унамуно шпански, Бернар Шо енглески, Пол Валери или Андре Жид француски, да постоји одређена духовна сагласност – унутрашња, суштинска – духа ствараоца и природе народа чију мисао тај писац диже до ритма и покрета стила. Оно што је у српском национу високо и ниско, изврстан полет ка богатству и дубока летаргија, сјај спиритуалности и нискост оријенталне лукавости, чежња за висинским знањем о човеку и његовом позиву на земљи и лако пристајање на живот у незнању; сви они просјаји наде и величине у судбинским околностима и племе незнања, визије добра и врлине и приземности себичности, индивидуализма у лошем значењу; устаништво, истрајништво, разумно у храбром заједно са посусталим, скученим, неразумним; далековидо, умно и витално опстајање у

²² Видети: Владета Јеротић, „Хришћанско и антрополошко бдење над романом *Време смрти* Добрице Ћосића”, *Писац и историја*, зборник радова о Добрици Ћосићу, Трстеник - Београд, 2005, стр. 99-107.

добру и злу уз истовремено деловање по севапу и инату; једном речи висинска стремљења и мали видици, зрачно и тамно, богато и сиромашно – све се то овом субјективном епопејом подиже на степен горке, узбудљиве, вишесмерне луцидности уметности.²³

У истој Егерићевој књизи постоји још један текст о роману *Време смрти* који разматра његово национално значење, посматрајући га у контексту времена и друштва у коме је објављен: „[...] велики роман Добрице Ћосића појавио се у једном чудном, крајње тешком и опасном периоду нашег друштвеног, политичког, државног и духовног живота, и већ самом појавом, у таквом периоду, прибавио себи карактер нечег херојичног, духовно озбиљног и значајног.” Аутор прави разлику између националног *значаја* и националног *значења*, које се огледа у чињеници да је то „једини наш роман посвећен *целом народу*”, што потом подробније објашњава.²⁴

Истакнуто место у студији Мирољуба Јоковића о проблему историјске и књижевноестетске дистанце у српском роману о Првом светском рату, под називом *Имагинација историје*, припало је Ћосићевом роману *Време смрти*. Јоковић запажа да је то књижевна структура дијалошког типа, у којој постоји читав систем говора, при чему су носиоци одређених типова говора међусобно дијалошки супротстављени:

²³ Мирослав Егерић, „*Време смрти*: роман као субјективна епопеја”, *Време и роман, Есеји о романима Добрице Ћосића*, Бања Лука – Београд - Нови Сад, 2001, стр. 106, 120, 131.

²⁴ Мирослав Егерић, „*Време смрти*, национално значење”, стр. 135-145. Са овим се може довести у везу и запажање Милана Радуловића, који у напомени најновијем издању романа каже како „и критичари и читаоци нису прихватили само историографске, историософске, философске и поетске садржаје, него су осетили идеолошке конотације и схватили идеолошку актуелност новог Ћосићевог романа. Он је тај роман писао кад је као политички делатник наслутио и јасно спознао растакање југословенске идеје [...]. Шта су Срби дали, шта су жртвовали за југословенску идеју и државу, и да ли је требало да то учине – то је једно од тада провокативних историјских питања о којем се расправља у овом делу, у којем је постављено и мноштво психолошких, философских, етнолошких, културолошких и егзистенцијално-антрополошких проблема. Разнородни и свестрани одговори на та питања, имплицирани у самој трагичкој димензији романескне грађе, као и у сугестивности њене уметничке транспозиције, у тренутку када је роман објављен а и доцније, подстакли су буђење српског националног поноса, самопоуздања и уверења да данашњи Срби живе у држави и цивилизацији чијем су стварању огроман и одлучујући допринос дали њихови преци. *Време смрти*, више но било које књижевно дело у другој половини прошлог века, снажно је инспирисало процес зрења здраве националне самосвести, самосвести садржане у самоспознању историјског достојанства и културног идентитета српског народа.” (Милан Радуловић, „Напомена уз ово издање”, у: Добрица Ћосић, *Време смрти IV*, Дела Добрице Ћосића, коло II, књига 12, Филип Вишњић, Београд, 2001, стр. 630).

Дијалог је, по ауторовој концепцији, основна димензија њиховог постојања, а дијалогски спектар изузетно је богат, што показује и велики број јунака различитих интелектуалних и социјалних коренова. [...] Особеност полифонијске књижевне структуре налази се у критичком односу према свету. [...] Полифонијска књижевна структура, каква је *Време смрти*, јесте она највиша тачка у развојном луку српског романа о Првом светском рату, као што је и историјска дистанца у односу на догађај којим се аутор бави толика да се непогрешиво могу сагледати његове последице у српској историји и култури.

Јоковић истиче да је Ћосићев роман у поређењу с другим романима у којима је главна тема Први светски рат „један од најбољих, ако не и најбољи роман”. Карактер овог романа је енциклопедијски, што се јасно види „у, за роман, неуобичајено великом броју јунака свих социјалних група, од краља до сељака, у доследно спроведеним облицима дијалога, монолога, тока свести, што су и основне технике грађења књижевних ликова.” Јоковић сматра да је у односу на сва друга питања у вези с романом најбитније „да се сагледа Ћосићев допринос третирању историје, начин на који он то чини кроз романескну структуру.” Суштину структуре Ћосићевог романа он види у чињеници да аутор ни на који начин не показује симпатије или антипатије тј. слагања или неслагања са својим ликовима:

Становишта јунака су сасвим слободна у односу на становишта самог аутора, свако говори за себе и мисли да има право. Међу јунацима *Времена смрти*, као носиоцима различитих идеја и различитих свести, могућа је егзистенција различитих погледа на свет, на проблеме историје, политике, ратовања, а оно што изненађује то је ваљана заснованост таквих погледа и мишљења.

У вези с овим Јоковић закључује да „реч Добрице Ћосића претендује [...] да кроз демократско-критички однос према мрачним дубинама заборава допре до базичних истина о животу и историји једне трагичне нације и човека уопште.” Бавећи се ликовима, Јоковић их, као структурални проблем, посматра на три нивоа: на нивоу индивидуе (Вукашин Катић, Никола Пашић, Живојин Мишић, Непознати Болесник, Гаврило Станковић, Михаило Радић, војвода Путник, краљ Петар), породице (Катићи и Дачићи) и нације (српски народ као колективни јунак). Истражујући затим Ћосићев поступак документарности, критичар запажа: „Хладну историјску преписку међу царевима, министрима и посланицима, Добрица Ћосић контрапунктски уклапа у структуру романа, тако да ти дипломатски и историјски документи постају чињенице без којих се роман не може замислити.” Поред овог,

он разматра и документарни статус *Извештаја* који пише Непознати Болесник, потом Ивановог дневника, као и „непосредна сведочанства самих учесника овог егзодуса из Првог светског рата”, посебно „исказе неколико странаца који се у роману појављују као јунаци (Анри Барби, Огист Боп).” Тумачећи начин на који је историја присутна у овом роману, Јоковић прихвата појам „надрационална историјска раван” који је за објашњење Ћосићевог односа према историји у *Времену смрти* својевремено увео критичар Зоран Гавриловић. Управо у „енциклопедијској уметничкој структури” *Времена смрти* открива се та „надрационална раван историјског збивања”, јер „она нити жели да романсира историју нити да је психологизује већ да је разгради и критички надрасте.” У делу о језичкој ентропији Јоковић разматра однос између историјског и поетског у делу и, између осталог, истиче да језик Добрице Ћосића врхунац поетичности достиже на самом крају четврте књиге, „када људи убијају коње. То није само врхунац језичке лепоте, језичке засићености, него је и врхунац једне трагедије.” Као посебно уметнички успешан Јоковић издваја сам крај романа, у коме види „ретко успео одјек оног древног мита о божанском прстену – по коме се смисао живота досеже кроз патњу и страдање.”²⁵

За Милана Радуловића роман *Време смрти* представља „повест о судбини српске грађанске аристократије”. У синтетичном бављењу романима Добрице Ћосића, њиховом традицијском основном, историјско-идеолошким контекстом, унутрашњом формом, космогонијским мотивима, ликовима и стваралачком етиком писца, значајно место припада закључцима које аутор доноси на основу промишљања о роману *Време смрти*, што је и логично, с обзиром на позицију и значај овог дела у Ћосићевом опусу.²⁶

Два су дела монографског типа посвећена Ћосићевој тетралогiji, једно доминантно критичко а друго с мањим критичким претензијама, више импресионистичко-есејистичко. Реч је о студији Миодрага Петровића *Србија у Времену смрти* и књизи Драгољуба Стојадиновића *Легендаријум Времена смрти Добрице Ћосића*.

Након увода у коме се бави Ћосићевом теоријом историјског романа, ставовима књижевне критике о роману *Време смрти* и позицијом *Корена* у опусу писца, Миодраг Петровић тумачи велики број ликова, успевајући тиме да „рекреира дубока унутрашња значења која дело у себи импликује”.²⁷

²⁵ Миролуб Јоковић, *Имагинација историје*, Просвета, Београд, 1994, стр. 123-161.

²⁶ Видети: Милан Радуловић, *Роман Добрице Ћосића, Између идеологије и антиутопије*, Народна књига/ Алфа, Институт за књижевност и уметност, Београд, 1998.

²⁷ Видети: Миодраг Петровић, *Србија у Времену смрти*, Просвета, Ниш, 1992.

Драгољуб Стојадиновић за размишљање о *Времену смрти* узима једну неуобичајену позицију: „Ја сам овде учинио напор да дело поставим изнад сопственог права да га премеравам: дело одјекује у мени уместо да га ја стављам у унапред припремљене судове и калупе. Дело ме усисава у себе и плави. Ја постајем његова могућа јека. Оно раскопава мене уместо да га ја сапињем у себи. Ја нисам судија већ поклоник” и томе слично. Остварени *Легендаријум* заправо је дневник Стојадиновићеве рецепције Ћосићевог романа, писан упоредо са поновним ишчитавањем *Времена смрти*. Аутор посматра овај роман у целини и у детаљима, допушта да га мисао понесе и даље од Ћосићевог текста, али у тој од систематичности и присуства јасног критичарског метода „ослобођеној” рецепцији има и вредних и подстицајних критичких запажања, као на пример оно да су историјски ликови „уљези” на домаћим просторима уметности, о Гаврилу Станковићу као парадигматичном јунаку Ћосићевог опуса и друга.²⁸

Цитирани наводи, парафразирана мишљења и сагледане критичке позиције са којих је роман *Време смрти* интерпретиран, сведоче о његовом (у највећем броју случајева) одличном пријему у књижевној критици.

ЛИТЕРАТУРА:

Витомир Вулетић, „О композицији *Времена смрти*”, *О српским писцима*, расправе и огледи, Ваљево, 1992, стр. 30-55.

Зоран Гавриловић, „Тајна трајања и вредности”, *Савременик*, бр. 10, Београд, 1979, стр. 284-301.

Зоран Гавриловић, „*Време смрти* – надсмислови историје”, у: Добрица Ћосић, *Време смрти/1*, Романи Добрице Ћосића, Отокар Кершовани, Ријека, 1982, стр. 7-28.

Зоран Гавриловић, „Добрица Ћосић: *Време смрти I-IV*, Надсмислови историје и уметности”, *Неизвесности*, Огледи и критике 1952-1985, Београд, 1985, стр. 271-308.

Бојан Ђорђевић, „Време приче и жанровски модел”, *Реч*, бр. 28, децембар, 1996, стр. 101-104.

Мирко Ђорђевић, „Историја као изазов, Три етиде о четвртој књизи Ћосићевог романа *Време смрти*”, *Савременик*, бр. 10, Београд, 1979, стр. 316-323.

Мирослав Егерић, „*Време смрти*: роман као субјективна епопеја”, *Време и роман*, *Есеји о романима Добрице Ћосића*, Бања Лука – Београд - Нови Сад, 2001, стр. 85-133.

Мирослав Егерић, „*Време смрти*, национално значење”, *Време и роман*, *Есеји о романима Добрице Ћосића*, Бања Лука – Београд - Нови Сад, 2001, стр. 135-145.

Владета Јеротић, „Хришћанско и антрополошко бдење над романом *Време смрти* Добрице Ћосића”, *Писац и историја*, зборник радова о Добрици Ћосићу, Трстеник - Београд, 2005, стр. 99-107.

²⁸ Видети: Драгољуб Стојадиновић, *Легендаријум Времена смрти Добрице Ћосића*, Народна књига/Алфа, Београд, 2002.

Душан Јовић, „Лингвистичке основе романа *Време смрти* Добрице Ћосића”, *Књижевна критика*, часопис за естетику књижевности, год. 2., март-април 1981, стр. 45-55.

Мирољуб Јоковић, *Имагинација историје*, Просвета, Београд, 1994, стр. 123-162.

Борислав Михајловић Михиз, „Над последњом реченицом *Времена смрти*“, *Савременик*, бр. 10, Београд, 1979, стр. 280-283. или у: *Портрети*, Нолит, Београд, стр. 222-227.

Миодраг Петровић, „Неколико критичких напомена о Ћосићевом роману *Време смрти*“, *Књижевна критика*, бр. 2, 1976, стр. 44-56.

Миодраг Петровић, *Србија у Времену смрти*, Просвета, Ниш, 1992.

Радован Поповић, *Време писца, Животопис Добрице Ћосића*, Народна књига/Алфа, Београд, 2000.

Предраг Протић, „Књига о рату и страдањима”, *Савременик*, бр. 10, Београд, 1979, стр. 302-306.

Милан Радловић, *Роман Добрице Ћосића, Између идеологије и антиутопије*, Народна књига/ Алфа, Институт за књижевност и уметност, Београд, 1998.

Милан Радловић, „Напомена уз ово издање”, у: Добрица Ћосић, *Време смрти IV*, Дела Добрице Ћосића, коло II, књига 12, Филип Вишњић, Београд, 2001, стр. 629-635.

„Разговор о роману Добрице Ћосића *Време смрти*”, *Књижевна критика*, бр. 2, Београд, 1976, стр. 5-56.

Милутин Срећковић, „Роман историјске судбине”, *Савременик*, бр. 10, Београд, 1979, стр. 307-315.

Драгољуб Стојадиновић, *Легендаријум Времена смрти Добрице Ћосића*, Народна књига/Алфа, Београд, 2002.

Јелена Стојановић, „Лик народа”, *Савременик*, бр. 10, Београд, 1979, стр. 324-326.

Добрица Ћосић, *Време смрти I, II, III, IV*, Дела Добрице Ћосића, коло II, књига 9, 10, 11, 12, Филип Вишњић, Београд, 2001.

Божур Хајдуковић, „Историја као подлога фикционалном”, *Искушења критичког приступа*, НИРО Књижевне новине, Београд, 1986, стр. 159-167.

Петар Џацић, „Добрица Ћосић, *Време смрти I, II*”, *Из дана у дан II*, Сабрана дела Петра Џацића, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1996, стр. 274-293.

Snežana Božić

THE RECEPTION OF ĆOSIĆ'S NOVEL THE TIME OF DEATH IN LITERARY CRITICISM

Summary

Studying the critical reception of the literary text to be covered in a literature class is a precondition for appropriate methodological interpretation of the text, especially in high schools when more substantial and complex pieces are analyzed, such as the novel *The Time of Death* by Dobrica Ćosić. The paper therefore provides a more detailed insight into the opinions and positions of literary critics who have dealt with this novel, i.e. it provides abundant information, documented with quotations from the very critical texts, which could be useful to

both the teacher and students when they study this novel in the classroom. The problem of defining this novel as a historical novel, the attitude to history and the treatment of history in the novel, the use and function of documents, the characters, the relationship between "historical" and "non-historical" characters in the novel's structure, the collective character of the Serbian people, the relationship between the typical and the individual, the peculiarities of the artistic procedure, the position of the narrator, composition, the writer's creative motives, senses and meaning of procedures used in the final text – these represent some of the relevant interests of critics in relation to Ćosić's *The Time of Death*. If the teacher is familiar with their interpretations, he or she will have fewer problems conceiving, and implementing (along with the students), the so-called collective interpretation of the novel, where the teacher will find it easier to provide its reliable and scientifically-grounded interpretation in the classroom.